

Данило Вуковић
Правни факултет Универзитета у Београду

ДЕПОПУЛАЦИЈА КАО ПРОБЛЕМ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА: ПОЛИТИКЕ ОДРЖИВОГ ИНКЛУЗИВНОГ РАЗВОЈА КАО НОВЕ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ (ДА ЛИ ЈЕ МОГУЋЕ БАВИТИ СЕ КВАЛИТЕТОМ, А НЕ ВЕЛИЧИНОМ СТАНОВНИШТВА?)*

Сажетак

Број становника Србије опада већ три деценије, а демографске пројекције показују да ће становништво Србије опадати и у будућности, чак и ако се стопа укупног фертилитета подигне до нивоа репродукције. У основи депопулације стоје три групе детерминантни: ниске стопе фертилитета и смањен број жена у фертилном периоду, спољашње и унутрашње миграције и високе стопе смртности. Свака од њих има своје специфичности које се тичу како географских, тако и структурних одлика појединаца и породица. Државни одговор на депопулацију био је усмерен на питање броја: беба и миграната. Низом стратегија и мера, држава покушава да подигне стопе фертилитета и смањи миграције. Водећи домаћи и међународни демографи слажу се да је мала вероватноћа да ће пронаталитетне мере дати резултат, те зато предлажу да се депопулацији приђе не са фокусом на величину становништва, већ на квалитет, односно, степен развијености људских ресурса. У овом приступу, кључни механизам јачања људских ресурса једног друштва јесте подизање степена образовања становника, а самим тим и њихове продуктивности, социјалне и политичке инклузије. У овом тексту износимо контуре једног таквог приступа који је део

* Ранија верзија овог текста представљена је на конференцији „Друштвени развој и демографске промене“ која је одржана 15. маја 2021. године у Новом Саду у организацији Српског социолошког друштва и Филозофског факултета у Новом Саду.

најновијег Извештаја о људском развоју за Србију (Human Development Report) који припремају УНДП и УНФПА. Анализирајући показатеље регионалног развоја, тржишта рада и образовања, показујем како могу изгледати те нове популационе политике за нове демографске околности. Имајући у виду да ће се становништво Србије смањивати, а да значајни његови делови нису потпуно интегрисани, показујем како ће различите секторске политике (образовања, тржишта рада и регионалног развоја) морати постати осетљиве на демографска разматрања и како ће онда оне бити развојне инклузивне политике које ће решити неке демографске проблеме у будућности.

Кључне речи: депопулација, јавне политике, мејнстриминг, регионални развој, тржиште рада, образовање.

УВОД

Становништво Србије опада већ пуне три деценије. Републички завод за статистику процењује да је крајем 2020. године у Србији без Косова и Метохије живело 6,871,547 становника. То је 315 хиљада људи мање него 2011. године, 626 хиљада људи мање него 2002. године 965 хиљада мање него 1991. године. Данас Србија има исти број становника као и пре пола века, с тим што је становништво знатно старије, тако да је будући пад сасвим изванредан. Овај тренд погађа и неке друге европске земље, нарочито у Централној, Источној и Југоисточној Европи (UN, 2019: 15) и у његовој основи стоје три фактора који даљи пад становништва чине неизбежним: низак *фертилитет*; неповољан биланс спољашњих и изражена неравнотежа унутрашњих *миграција*; и висок *морталитет* и спори напредак у очекиваном трајању живота, а посебно очекиваном трајању живота старих. Демографске промене, као што је пад укупне стопе фертилитета, пораст миграције, посебно краткотрајних и циркуларних, те старење становништва, привукле су велику пажњу јавности и политичара. Медији су се највише бавили падом броја беба и растом броја миграната (упоредите РТС, 2021; Андрић, 2021; Ђорђевић, 2018), а политички одговор био је усмерен на подизање наталитета и успоравање миграција (ВРС, 2018; ВРС, 2020).

Насупрот том доминантној интерпретацији демографских промена која је усмерена на бројке, односно на величину популације, у савременој демографији, социологији и сродним дисциплинама

све је раширенији став да популациона политика треба, заправо, да буде усмерена на питање квалитета, а не квантитета. Ослањајући се на демографске анализе које показују да је пад становника неизбежан, те на предлоге за редефинисање популационих политика припремљене у глобалном (Lutz, 2014) и локалном оквиру (УНДП и УНФПА, 2022), покушаћу, на примерима политика регионалног развоја, образовања и тржишта рада, да покажем како различите јавне политике треба учинити осетљивим за демографска питања и како популационе политике у новим демографским околностима треба, заправо, да буду *развојне инклузивне политике*. Анализе и решења која су изнета у овом тексту део су новог *Извештаја о људском развоју* на чијој је изради радио тим демографа, социолога, економиста, климатолога, стручњака за јавно здравље и урбаниста (УНДП и УНФПА, 2022) чији сам радом координирао.

ДЕПОПУЛАЦИЈА И ЊЕНИ ПОКРЕТАЧИ

Низак фертилитет је основни покретач депопулације.¹ Стопа укупног фертилитета је деценијама испод нивоа потребног за замену генерација. Почела је да опада још крајем педесетих година прошлог века, да би се у 21. веку укупна стопа фертилитета стабилизovala на око 1,4 до 1,5 детета по жени. У основи ове промене стоји неколико процеса: жене ређе рађају двоје или више деце, а све је већи број жена без деце. Деца се рађају да би се задовољиле психолошке и емотивне потребе родитеља, што се остварује са једним, највише двоје деце и већина родитеља ће имати толико деце без обзира на економске трошкове њиховог подизања (BPC, 2018: 6-7; Myrskylä & Margolis, 2014). Међутим, рађања вишег реда суочавају се са низом препрека. Многе од њих су у домену културе, као што је пораст индивидуалистички вредности и усмереност родитеља на сопствене потребе, родне неједнакости у приватној сфери и жртвујући модел родитељства, као и укупно искуство родитељства након првог детета. Томе треба додати усклађивање рада и родитељства, односно, питања организационе културе предузећа у којима родитељи раде, која су посебно важна у великим урбаним срединама Београда и Новог сада у којима се роди готово две петине деце. Коначно, неке препреке су последица специфичних структурних друштвених фактора. Примера ради, у Србији се свако четврто дете роди ван брака. Ванбрачна рађања су код нас карактеристика нижих

1 У овом раду посебну пажњу посветићу фертилитету и миграцијама, док морталитет као фактор опадања становништва остаје изван домета ове анализе.

социо-економских слојева, а мајке и деца су често део проширених породица родитеља мајке. То ограничава пораст стопа рађања, јер је женама у оваквим породицама далеко теже да роде више од једног детета (ВРС, 2018: 7).

Поред ниских стопа фертилитета, на мањи број рађања и утиче и пад броја жена у фертилном периоду до којег долази због наслеђених ниских стопа фертилитета и спољних миграција: само у последњих десет година број жена старости од 20 до 44 године смањио се за готово 130 хиљада или за 11%. То је довело до оштрог пада броја новорођенчади – на територији Србије без Косова и Метохије 2002. године рођено је 78.101 деце, а тај број је 2021. године пао на 62.062 или готово за готово једну петину – због чега се говори да се суочавамо са „кризوما рађања“ (Никитовић, 2022; Рашевић, 2018). Следећи фактор који доводи до депопулације јесу миграције. Србија већ деценијама „извози“ људе, па се процењује да у иностранству живи скоро милион српских држављана или лица рођених у Србији. Миграције покрећу ниске плате и лоши услови на српском тржишту рада, све већи број радних места која се отварају у традиционалним и новим земљама одредиштима, те релаксиране политике радне миграције у Немачкој (Никитовић, 2022, Арандаренко 2022).

Иако у јавности доминира представа да се Србија суочава са „одливом мозгова“ (ОЕЦД, 2020б), анализе показују да је нето спољашња миграција у последњој деценији износила око пет до седам хиљада људи годишње и да се мења структура миграција – све је више краткорочних и кружних миграција, док је број трајних одлазака у последњој деценији релативно стабилан (Арандаренко, 2022; Arandarenko, 2021). Структура миграната одговара структури становништва Србије, тако да одлазе високо образовани, али у много већој мери одлазе радници у индустрији, грађевинарству и услугама, најчешће са средњом стручном спремом (Арандаренко, 2022).

Одливу радника са средњим нивоом образовања доприноси још једна карактеристика депопулације – она није само српски проблем, већ погађа и друге земље Централне и Источне Европе. Нове државе чланице ЕУ мањак радне снаге решавају миграцијама. Овога пута реч је не о трајним, већ о привременим и кружним миграцијама. У неки од старих држава чланица, а посебно Немачкој, трајне миграције остају интензивне због развијених политика имиграције и интеграције, иако и ту расте број привремених и циркуларних миграната (Арандаренко 2022).

Поред спољашњих, изражене су и унутрашње миграције које покрећу регионалне неједнакости, а посебно све већи јаз између највећих градова и остатка земље. У највећим градовима има више радних места и економских прилика, социјална инфраструктура је развијенија, а све то скупа доприноси да се они чине бољим местима за живот и испуњавање личних и породичних циљева (Никитовић, 2022). Отуда позитивни миграциони салдо имају само велики градски центри, са развијеном привредом и високим образовањем – Београд, Нови Сад, Ниш и Крагујевац. Остатак државе бележи демографски пад и поремећаје у полној структури становништва у репродуктивном добу. Смањењем броја становника посебно су погођени поједини делови Србије: сеоска и погранична подручја, Јужна, Источна и Западна Србија. Зато је депопулација у Србији у суштини регионални проблем.

Поред миграција, на демографску неравнотежу утичу и регионалне разлике у фертилитету. Београдска и Јужнобачка област спадају у области у којима је стопа фертилитета виша, иако је просечна старост први првом порођају изнад државног просека. Неке друге области, попут оних у Региону Источне и Југоисточне Србије, имају ниже стопе фертилитета, иако је просечна старост мајке при првом порођају нижа (Nikitović, Arsenović, Sekulić & Vajat, 2019). Чак и када би се током пола века одржале релативно високе стопе фертилитета, што би омогућило да једну генерацију жена у потпуности замени наредна, Никитовић сугерише да то не би зауставило пад становништва, осим у регионима који могу да привуку мигранте (Никитовић, 2022). И ове анализе показују како су миграције кључна компонента будућег демографског развоја.

Високе *стопе смртности* су трећи покретач депопулације. Оне су последица ризичних стилова живота који доводе до појаве хроничних незаразних болести, ниског социо-економског статуса становништва, недоступне здравствене заштите и фактора окружења, као што је загађење ваздуха (Стаменковић, 2022; Петровић, 2022). Резултат ових процеса је већа смртност и *краћи животни век* у поређењу са ЕУ. Иако живимо дуже (2002. године очекивано трајање живота за мушкарце износило је 69.7 година, а за жене 75, а до 2019. порасло је на 73.1 и 78.4) и даље живимо у просеку 5 година краће него становници ЕУ. Највећи део овог напретка је постигнут је смањивањем смртност деце, а мањи део продужењем живота. Очекивано трајање живота у 65 години је ниско и није се битније променило у последњих пола века. Пред пандемију износило је 16,2 године, што је за четири године мање него просек у ЕУ.

Захваљујући дејству ових фактора број становника опада, а мало шта даје наду да ће будућност бити другачија. Прорачуни Владимира Никитовића (Никитовић, 2022) показују да ће се становништво Србије до половине века смањити за 1.4 милиона или за једну петину. Ако се тај сценарио оствари, Србија ће бити међу земљама Европе и света које најбрже губе становништво. Међутим, пад становништва неће једнако погодити све делове земље. Према овој пројекцији, Београд ће изгубити 3.8% становника, Војводина 19.4%, Шумадија и Западна Србија 28.5%, Јужна и Источна Србија 33.4%, а Југоисточна Србија преко 40%. Мањи пад становништва ће се догодити у оним деловима Србије који могу да привуку унутрашње мигранте (Београд, Нови Сад, Ниш и Суботица) и у Рашкој области, која има млађе становништво и више стопе фертилитета.

ЦИЉЕВИ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ: КВАНТИТЕТ ИЛИ КВАЛИТЕТ

Држава је на ове демографске промене реаговала низом мера. *Стратегија подстицања рађања* усвојена 2008. године предвиђала је материјална давања и друге подстицаје породицама, док је нова стратегија усвојена 2018. године, а две године доцније и *Стратегија о економским миграцијама*. Почетком двехиљадитих демографским питањима бавило се министарство рада, а како су демографска питања добила већи значај, најпре је 2016. године именован министар без портфеља задужен за демографска питања, а 2020. године основано је Министарство за бригу о породици и демографију. Већ деценијама у Србији је примењују различите мере подршке родитељству, од релативно дугачког породичког боловања и одсуства за бригу и негу детета, до мреже јавних и приватних предшколских установа, а почетком 21. века уведен је једнократни родитељски додатак за друго, треће и четврто дете. Тај програм је касније мењан, тако да је данас на снази издашан родитељски додатак за децу до четвртог реда рађања. Финансијски подстицаји рађању недавно су, у складу са *Стратегијом подстицања рађања*, проширени мерама којима се подстиче куповина или изградња куће, односно, стана. Тиме су демографска питања почела да бивају предметом различитих јавних политика, од директних материјалних давања, до веома разноврсних политика подршке родитељству које укључују образовне, стамбене и друге политике.

Насупрот тежњама политичара и медија да се успори или заустави демографски пад, водећи домаћи и страни демографи слажу се да је мало вероватно да ће се демографско опадање Србије зауставити, те да је прилагођавање депопулацији неизбежно (Coleman & Rowthorn, 2013:83; Никитовић, 2018). Једна од утицајних школа мишљења каже да се ниједна одређена величина популације, специфична стопа раста, одређена стопа фертилитета или одређена старосна структура не посматрају као циљ по себи. Уместо да теже да остваре неке квантитативне циљеве, популационе политике би требало да ефикасно и флексибилно управљају нашим јавним људским ресурсима за постизање највишег дугорочног благостања садашњих и будућих генерација (Lutz&Gailey, 2020: 31). Овај приступ означава се прелазак са *квантитета* на *квалитет*.

У једној тачки квантитет, међутим, постаје квалитет: ако нас има мање, онда сваки становник постаје вреднији ресурс (Buchanan&Rotkirch, eds. 2013) и то важи како данас, када се смањујемо, тако и у будућности, у којој ћемо можда расти, а можда и не. Зато демографи препоручују да се популационе политике усмере на јачање људских ресурса (Лутз, 2014; Никитовић, 2019), а један од кључних механизма јесте улагање у образовање које доноси низ користи: образовани становници ће бити здравији и дуже ће живети и представљаће основ економског раста, а образовање делује благотворно на демократију и грађанске слободе, али и на нашу способност да се прилагодимо климатским променама (Lutz, 2014: 640; cf. Nussbaum, 2006: 385-286). Популационе политике ће се онда, како наглашавају Луц и Гејли, посматрати као „управљање јавним људским ресурсима“.

Поред образовања, средство за развој људских капацитета једног друштва постају и друге политике међу којима су пореске, политике социјалне и здравствене заштите, регионалног развоја и друге (Lutz and Gailey, 2020; УНДП и УНФПА, 2022). Укључивање (или мејнстриминг) демографских питања у различите секторске политике постаје начин да оне подрже одрживи демографски развој друштва (Вуковић, 2022). У српском контексту то носи једну специфичну димензију. У нашем друштву још увек постоји велики „резервоар“ неинтегрисаних људи и наше друштво је друштво неједнакости, небриге, па чак и дискриминације његових важних сегмената као што су Роми, нижи социо-економски слојеви, сеоска популација или становници неразвијених области. Зато популационо осетљиве политике најпре морају бити политике инклузивног развоја. Аргумент у прилог овом становишту

релативно је једноставан: Србија ће мање осетити проблем мањка становништва ако буде у стању да интегрише ону децу и одрасле који данас испадају из система образовања и (формалног) тржишта рада, ако буде у стању да очува здравље оних који имају мање шансе да живе дуг и здрав живот, ако успе да се равномерно регионално развија и да понуди економску и друштвену перспективу свим својим грађанима, а не само привилегованим средњим и вишим градским слојевима (Vuković&Babović, 2014; Вуковић, 2017). У наредним одељцима ћу анализирати питања равномерног регионалног развоја, образовања и тржишта рада имајући у виду популациону динамику и показати зашто политике у ове три области морају бити инклузивне и развојне, да бисмо као друштво изашли у сусрет демографским променама.

РЕГИОНАЛНЕ НЕЈЕДНАКОСТИ И ДЕМОГРАФСКА НЕРАВНОТЕЖА

Према ранијим анализама регионалне неједнакости у Србији веома су велике и кретале су у распону од 1 према 7 на нивоу општина и 1 према 3 на нивоу округа, док је однос између најразвијенијих и најнеразвијенијих општина у погледу стопа незапослености износио чак 1 према 10 (Јакопин и др. ур., 2009). Новије анализе такође указују на изражене економске неједнакости, па у Београду настаје 42% српског БДП и његов удео расте у последњој деценији, а у Војводини додатних 27%, тако да ове две најразвијеније регије дају више од две трећине српског БДП (Uvalić&Bartlett, 2021: 2-7). По степену економског развоја Србија је, заправо, подељена у три целине: Београд и Нови Сад су најразвијенија подручја која одликује висока густина становништва, висока стопа запослености и виши БДП по глави становника; за њима следи око 15 округа у Војводини и Централној Србији који се налазе на нивоу државног просека, док су на дну најмање развијени окрузи Јужне и Југоисточне Србије (Golić&Joksimović, 2017; Živanović&Gatarić, 2017; Stamenković&Savić, 2017).²

Ништа мање нису ни друштвене неједнакости (Joksimović i Golić, 2017). Примера ради, концентрација радника са вишим образовањем много је већа у Београду него у другим регионима

2 Када се регионалне неједнакости посматрају на НУТС 2 нивоу (Београдски регион, Регион Војводине, Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија и Косово и Метохија), оне спадају међу највише у Европи. На нивоу НУТС 3 (области које се поклапају са управним окрузима) регионалне економске разлике су, у европским оквирима, умерене (Увалић&Бартлетт, 2011: 7-8).

(Београд има 25% становништва Србије, а 40% високообразованих). То је, како наглашавају Арандаренко и сарадници, у великој мери последица и зачараног круга у коме се земља налази – ван Београда има мало радних места за висококвалификоване, што подстиче миграције (Arandarenko, Aleksić&Lončar, 2021: 214). Истовремено, образовне неједнакости су велика препрека развоју економије и друштва уопште.

За потребе *Извештаја о људском развоју* израчунат је Индекс људског развоја³ на нивоу области и региона (Никитовић, 2021), који такође потврђује велике регионалне разлике. На државном нивоу, ХДИ износи 0.806, што Србију смешта на 64 место у свету. Изнад државног просека налазе региони Београда и Новог Сада, док су друга два испод државног просека. Никитовић пореди вредности индекса за поједине области и показује како се само Београд може упоредити са неком европском земљом (Пољском), док су остали делови Србије на нивоу земаља региона, северне Африке, Кариба и Источне Азије.

С друге стране, анализе Михаила Арандаренка и сарадника показују да ипак постоји и тренд успоравања и заустављања регионалних неједнакости. Захваљујући страним директним улагањима и развоју индустрије порастао је квалитет радних места у мање развијеним регионима, док је дошло и до минималног раста њиховог удела у укупном фонду зарада (Arandarenko, Aleksić&Lončar, 2021).

Кључна тачка равномерног регионалног развоја су градови средње величине (од 30,000 до 100,000 становника). Иако јавним дискурсом доминира тема о депопулацији села, заправо је много већи проблем опадање ових градова који представљају спону између, с једне стране, сеоских средина са малим градовима (варошицама), и, с друге стране, већих градова који имају регионални или међународни значај. У неким од ових градова долази до демографског пада, а све скупа их карактеришу ниже зараде, локални приходи и инвестиције у односу на државни просек, а посебно у односу на Београд и Нови Сад (Антонић, 2022).

Извештај о људском развоју заправо показује да демографски пад градова средње величине представља кључни демографски и развојни проблем Србије. Налик на Србију, депопулација је у великом броју европских земаља проблем који погађа поједине регије и градове више него државу у целини (Hospers&Reverda,

3 Индекс људског развоја је сложен показатељ који обухвата не само економске, већ и културне и здравствене неједнакости.

2014). Негативни демографски трендови могу довести у питање будући развој градова и региона. Градови и регије у опадању суочавају се са низом изазова који се тичу будућег развоја, одржавања локалне привреде и индивидуалног и породично благостања, искоришћавањем грађевинског фонда и јавног простора итд.

Ако се становништво смањује и ако су миграције интензивне, то може бити сигнал пословном сектору и грађанима да тај град или регион клизи у рецесију. Резултат може бити повлачење или одустајање инвеститора и даље економско пропадање што доводи до пада запослености и прихода становника. Ако дође до пада становништва и ако он доведе до смањења потражње за становањем, а понуда стамбених објеката остане фиксна, резултат може бити пад цена некретнина. Пад цена некретнина, заправо, представља и пад укупног благостања породица, јер власништво над станом или кућом представља велики део укупног богатства једног домаћинства (Van Dalen & Henkens, 2011: 446). Коначно, депопулација смањује људски капитал, што може угрозити економски и друштвени развој градова, укључујући и развој социјалне инфраструктуре, као што су образовање, здравствена и социјална заштита, које зависе од квалификоване радне снаге. Ови процесу могу даље, као у зачараном кругу, подстицати депопулацију.

Када је реч о српским градовима средње величине у опадању, присутне су значајне неједнакости у њиховим друштвеним и економским капацитетима (на пример, степену развијености привреде и образовања, урбане инфраструктуре, фискалним капацитетима итд.). Те неједнакости у вези су са географским положајем градова и њиховом повезаношћу са окружењем и главним путевима у земљи (Антонић, 2022). Антонићева анализа и упоредна европска искуства показују да различите мере могу имати позитиван ефекат на развој градова. Градови који се налазе на главним путним правцима спорије опадају, тако је изградња путне мреже и боља саобраћајна повезаност градова једна од мера које смањује регионалну депопулацију. Отварање нових граничних прелаза динамизује локални привредни и друштвени живот пограничних подручја, док активне урбане стратегије као што су тематизација градова и боље употреба јавног простора и зграда доприносе да се градови прилагоде новим демографским околностима. Развој универзитета, као једне од виших функција града, може допринети демографском развоју. У градовима у којима су настали нови универзитети, као што су Косовска Митровица и Нови Пазар,

демографска слика је далеко боља (иако ту делују и други фактори). Европска искуства показују да „студентификација“ има позитивно дејство на развој других виших функција града и демографски пад. Но, посебно је важна децентрализација и деконцентрација управних и других јавних функција која ће омогућити развој терцијарног и квартарног сектора и градове у Србији учинити привлачнијим за живот (Антонић, 2022). На тај начин се успорава или преокреће економско и друштвено опадање градова, успоравају унутрашње и спољашње миграције и подиже квалитет живота како града, тако и његовог сеоског залеђа.

Пројекције показују да равномерни регионални развој може уравнотежити миграције и тако успорити и депопулацију у појединим деловима земље.⁴ Ако се миграције не уравнотеже, раст фертилитета неће помоћи, јер ће од њега користи имати велики центри који привлаче становништво. Штавише, пронаталитетне политике којима се стимулише рађање на дуге стазе ће можда имати ефекте на државном нивоу, али ће трошак бити висок: даље регионалне неједнакости, неравномеран демографски развој унутрашњости, смањење и старење радне снаге у брдским и пограничним областима, а нарочито у њиховим руралним срединама, и изразита депопулација и старење већине области у Србији (Никитовић, 2022). Зато је политика равномерног и инклузивног раста, а посебно равномерног регионалног раста, кључ за уравнотежени демографски развој Србије.

ТРЖИШТЕ РАДА, СОЦИЈАЛНО ИСКЉУЧИВАЊЕ И МИГРАЦИЈЕ

Наше друштво високо вреднује децу, породицу и породични живот, док се родитељство разуме кроз модел жртвовања за добробит деце, а друштвом доминира фамилистички норматив (Станојевић, 2022). Постоји и одређени притисак да се рано уђе у брак и родитељство и ове норме снажније делују у сеоским него градским срединама, међу ниже образованим пре него међу више образованим становницима (Бабовић, 2021; Томановић, Станојевић&Љубичић, 2016: 47 и даље).

4 И на државном нивоу политика управљања миграцијама је једна од кључних стратегија. Уколико се не креира имиграциона политика, смањење становништва неће се успорити. Препеке имиграцији могу бити економске, јер Србија још увек није довољно привлачна земља дестинација, али и културне и политичке, због потенцијалних отпора доласку миграната, посебно оних који се по култури разлику од нашег становништва (Никитовић, 2019: 221).

У последњих неколико година Србија је увела низ пронаталитетних мера које велики нагласак стављају на материјална давања породицама и мајкама. Њима се показује намера државе да утиче на повећање стопе фертилитета. Но, научници су скептични у погледу њиховог ефекта. Међународна поређење су непоуздана јер државе немају кохерентан скуп пронаталитетних мера, неке су усмерене на повећање фертилитета, а неке на квалитет живота, а постоје и различите комбинације давања и услуга (Gauthier, 2013: 270). Начелно се сматра да искуства других европских земаља показују да пронаталитетна материјална давања ипак имају мале шансе да доведу до трајнијег повећања стопа рађања (Roher, 2007: 202) или да имају тек маргинални утицај на повећање фертилитета. Према неким истраживањима, њихов утицај је већи на време рађања детета, него на укупан број деце (Gauthier, 2013: 269; ВРС, 2018: 12-13). Посебно су изlišна материјална давања за рађање првог детета, имајући у виду да ће се већина људи одлучити да роди једно дете независно од подстицаја.

Истраживања показују да на одлуку о рађању детета утичу бројни фактори, међу којима су најважнији стабилност занимања, висина прихода и поседовање стана или куће (Станојевић, 2022). На стабилности занимања и висину прихода, као и на могућност усклађивања рада и родитељства, посебан утицај имају политике тржишта рада, а анализе указују да је једна од најважнијих одлика српског тржишта рада – *дуалност*. С једне стране, чине га радна места у јавном сектору и великим приватним компанијама које одликују бољи услови рада, заштита социо-економских права и боља примања. С друге стране стоје лошије плаћена и мање заштићена радна места у ситном приватном сектору (Арандаренко, 2018: 23 и даље; Алексић, Арандаренко и Огњанов, 2021). Премија на образовање расте, тако да плате радника са високим образовањем постају све више у односу на раднике са средњим и нижим образовањем (Vuksanović et al., 2018). Том расту доприноси и раст плата у јавном сектору који запошљава значајан проценат радника са вишим образовањем (Vladisavljević, 2020:355; Владисављевић, 2019).

Несигурност рада, слаба радно-правна заштита и ниске плате значајног дела запослених (Стевановић, 2019; Фискални савет, 2021: 10; Алексић, Арандаренко и Огњанов, 2021) имају двоструки негативни ефекат: прво, чине миграције пожељним и, друго, онемогућавају пуну друштвену интеграцију свих радника. Додатни подстицај миграцијама дају високе неједнакости у приходима, које

су међу највишим у Европи. Њиховом расту у последње две деценије допринеле су тржишне реформе и смањивање права радника.

Плате ниско квалификованих радника су далеко ниже него у европском окружењу и оптерећене су високих стопама пореза и доприноса. Политике подршке страним инвеститорима, посебно у мање развијеним регионима, допринели су расту формалне запослености и успоравању регионалних неједнакости, али не до нивоа да се успоре миграције. Ове одлике српског тржишта рада, према Арандаренковом мишљењу, представљају снажан подстицај спољашњим и унутрашњим миграцијама (Арандаренко, 2022). С друге стране, због повољног положаја високо образованих на тржишту рада није дошло до раста миграција ове групе.

Приходи нижих социо-економских слојева погођени су и реформом социјалних давања. Материјална социјална помоћ се додељује малом броју најсиромашнијих породица и њени износ је низак (тек породице са четворо деце добијају износ новчане социјалне помоћи који достиже износ једне минималне зараде, ВРС, 2018б: 199). Критеријуми за доделу дечијег додатка су такође рестриктивни, па четворочлана породица губи право ако има приходе за петину више од минималне зараде (Арандаренко, 2022), а износи су ниски. Ове политике посебно погађају Роме и друге најсиромашније становнике Србије, одвраћајући их од формалног тржишта рада и додатно их подстичући на миграције у земље које нуде и боље зараде, већа материјална давања и боље услуге.

Поред Рома и сиромашних, лош положај на тржишту рада имају млади, а посебно они са нижим и средњим образовањем. Стопе незапослености међу младима су више, док је квалитет њихових радних места низак. Велики број њих не остварује права из радног односа. Њихова прва радна места су лошег квалитета, са малим платама и неповољним условима рада, врло често на неформалном тржишту рада и високим уделом привремених и повремених послова (Стојиљковић, Алексић, Арандаренко и Катић, 2021: 12–13). То чини део слагалице која разбија уврежене представе о нашем друштву као пријатељски настројеном према младима: читав низ политика као што су образовне (Вуковић, 2017), стамбене (СИПРУ, 2021), пореске и политике тржишта рада (Алексић, Арандаренко и Огњанов, 2021), отежавају положај младих и њихову интеграцију у друштво, а посебно младих из нижих социо-економских слојева, управо оних који мигрирају и који треба да буду носиоци позитивних демографских промена.

Жене представљају последњу група чији је положај на тржишту рада посебно значај за демографски развој друштва. Стопе активности жена су ниске, а главни разлог је немогућности усклађивања радних и породичних обавеза. Међу онима које су запослене, велики број ради привремене и повремене послове са ниским степеном радно-правне заштите. Жене са вишим степеном образовања у бољем су положају од оних са средњим и нижим (Станојевић, 2022).

Радна и организациона култура такође није окренута ка родитељима, а поготово ка очевима (укљученим очевима). Мали број фирми нуди могућност прерасподеле сатнице, клизно радно време или рад од куће. Насупрот томе, већина родитеља сматра да би им такви аранжмани помогли да ускладе рад и родитељство (Станојевић, 2022). Дакле, тржиште рада је „непријатељски расположено“ према младим и женама, садашњим и будућим родитељима, али и према посебно угроженим групама као што су ниже образовани и Роми.

Европска искуства показују да већа родна равноправност, како на плану вредности, тако и на плану пракси, иде у пару са вишим стопама фертилитета. Стопе фертилитета више су у оним друштвима у којима су раширенији ставови о родној равноправности. То важи за све људе, али посебно за високо образоване жене (Baizan, Arpino, Delclòs, 2016: 23-24). Више стопе фертилитета имају и земље у којима постоји култура родне равноправности, а жене могу на различите начине да комбинују приватни и пословни живот (односно, могу да бирају да ли ће да се посвете одгајању деце, врате на тржиште рада или на различите начине комбинују те две улоге) (Brinton&Lee, 2016: 426). Тако се излази у сусрет различитим вредносним оријентацијама. Наравно, анализе родних ставова и образаца и јавних политика у великој мери зависи од конкретног контекста (Sobotka, 2011), тако да би будуће мере морале бити прилагођене конкретној култури, историји и институционалном окружењу.

Смањивање броја становника подразумева и смањивање контингента радно способних. Развијене земље тај проблем решавају имиграцијом. Но, како се пад популације очекује и у неразвијеним земљама, за неколико деценија може се десити да несташица радне снаге погоди и земље у развоју (Reher, 2007: 199-200). Контуре овог процеса лепо се виде у европским оквирима. Нове чланице Европске уније из Централне Европе дуго су биле резервоар радне снаге којом је снабдевано тржиште развијених држава чланица.

Економски раст и потражња за радном снагом у овој регији, у пару са вишедеценијским миграцијама, довеле су до несташице радне снаге која се сада тражи даље на истоку и југоистоку Европе. Отуда је и у Србији све више повремених и кружних миграната који раде у земљама Централне Европе. Ови процеси у будућности могу довести до кризе на српском тржишту рада.

Иако број становника радног узраста опада, стручњаци се не слажу у вези с тим да ли Србији прети криза радне снаге. Неки међу њима сматрају да бисмо уз годишње стопе раста од 4,5% већ 2027. године ушли у озбиљну кризу тржишта рада (Николић, Бајец & Стокић, 2018: 240), док други указују да има још доста простора за подизање стопа партиципације на тржишту рада, посебно међу Ромима, женама и старијим радницима (Арандаренко, 2022). Њихово веће укључивање, посебно на формално тржиште рада, требало би да буде приоритет економских и популационих политика. Управо ту се показује како су, у контексту неизбежног демографског пада, инклузивне политике на тржишту рада заправо један од кључних механизма уравнотежења демографског стања и један од елемената нових популационих политика.

Ефикасно и праведно образовање

Српска популација постаје мања и старија, број новорођених у Србији у последње две деценије смањен готово за једну петину, а број ђака готово за једну трећину. У тим околностима, образовање сваког члана друштва постаје још важнији задатак. Ако жели да се прилагоди овим демографским променама, образовни систем мораће да постане и ефикаснији и праведнији, односно, инклузивнији. Са становишта друштва, развој ефикасног и инклузивног образовања (исто као и тржишта рада) постаје средство и развојних и популационих политика.

У контексту депопулације, две карактеристике образовног система посебно су важне: квалитет и инклузивност. Квалитет се огледа у образовним исходима, то јест, у компетенцијама које ученици и студенти добијају или не добијају на крају школовања, док се инклузивност огледа у способности система да привуче децу из ромских и породица нижег социо-економског статуса и да их што дуже задржи у образовном процесу. Оба индикатора суштински показују способност система да искористи све људске потенцијале друштва, поготово у околностима демографског пада, а самим тим и пада тих потенцијала.

Међународна мерења и домаће евалуације указују на хроничне слабости српског образовног система, али и на понеку врлину. Школска знања типично су на репродуктивном нивоу, а школа не ради довољно на њиховој интеграцији и функционалној примени. Постигнућа наших средњошколаца на првим ПИСА и ТИМСС тестовима 2003. и 2006. године била су за 15 до 20% испод међу- народног просека (Клашња, 2007). Деца из нижих социо-економских слојева су заостајала око три године школовања за најбогатијим, односно једну и по годину школовања за децом из просечних породица (Бауцал и Павловић-Бабић, 2009: 38). Резултати последњих ПИСА тестова и даље су испод просека земаља ОЕЦД и ЕУ у три димензије (читање, математика и природне науке). У том погледу, српски ученици су и даље у заостатку од једне и по године школовања у односу на своје вршњаке из земаља ОЕЦД. Значајно боље резултате постижу на ТИМСС тесту који се ради у четвртом разреду основне школе, а ова разлика би могла да се објасни адекватнијом подршком наставника у млађим разредима (Павловић Бабић, 2022).

Домаће евалуације такође показују да образовни систем не успева да постигне усвојене стандарде квалитета. То се посебно односи на стандарде који се односе на предавање и учење. Тако, Драгица Павловић Бабић показује како половина школа у Србији не испуњава стандарде који каже да систем оцењивања треба да буде у функцији даљег учења или стандарде који захтевају да се наставник прилагоди образовним потребама ученика (Павловић Бабић, 2022).

Образовање и даље није инклузивно, иако су велики напори учињени у последње две деценије, а остварен је и значајан напредак. Неједнакости у образовању постоје и у другим земљама и ПИСА истраживање показује да оно у Србији није веће у односу на земље ОЕЦД (OECD, 2020). Другим речима, нижи социо-економски статус не доводи до лошијих образовних исхода чешће него у другим земљама. Међутим, значај неједнакости у образовању лежи како у међународном, тако и у домаћем контексту. А домаћи контекст обележен је смањивањем ученичке популације и све оскуднијим људским ресурсима у друштву, који су под додатним притиском унутрашњих и спољашњих миграција.

Неке друштвене групе константно се суочавају са тешкоћама у образовању које се свode на то да рано испадају из образовног процеса. У посебно лошем положају су Роми и сиромашне сеоске породице. То јасно показују подаци о учешћу у програмима предшколског васпитања и образовања. Ови програми су важни јер

представљају најбољу припрему за даље школовање, а инвестирање у предшколско образовање има највеће ефекте на будуће смањивање сиромаштва и социјалне искључености, те је први корак ка инклузивнијем и праведнијем развоју (Пешикан, 2015; Вујић и Баронијан, 2013; Neckman, 2007).

Обухват програмима предшколским васпитањем и образовањем за општу популацију износио је 61%. Међутим, постоје велике просторне и социо-економске неједнакости у обухвату, тако да за градску популацију он износи 71%, а за сеоску само 40%; за најнижи квинтил благостања око 11%, а за највиши 80%. Ове неједнакости настављају се и у приступу обавезном предшколском образовању. У општој популацији обухват је 97%, а у ромским насељима само 76 (UNICEF, 2020: 35).

Предшколске установе су развијеније у градским, него у сеоским срединама, па су отуда и разлике у обухвату велике. Слично томе, постоје и регионалне разлике, па их у регионима Шумадије и Западне Србије похађа само 56% деце, а у Источној и Југоисточној Србији 46% (UNICEF, 2020: 37). Иако расте број деце који их похађа, проценти су и даље испод европског просека. Међутим, и у градовима систем производи сегрегацију и нежељене исходе. На пример, због малог броја места, предност при упису имају деца запослених родитеља, што отежава друштвену интеграцију младих незапослених родитеља, пре свега мајки (Бабовић, 2021). То касније представља препреку за даље школовање, јер је учествовање у предшколским програмима, као што смо навели, најбоља припрема за даље школовање, а посебно за децу која долазе из породица за нижим степеном културног капитала (Павловић Бабић, 2022).

На вишим нивоима образовања, разлике у обухвату образовним процесом још су значајније. Примера ради, средње школе похађа 94% опште популације и само 28% ромске популације (UNICEF, 2020: 35). Неједнакости у обухвату праћене су и неједнакости у исходима. Деца из нижих социо-економских слојева имају мање шансе да заврше више нивое образовања и обезбеде пуну социо-економску интеграцију. Примера ради, истраживања показују да из породица у којима глава породице нема средње образовање имају 4,5 пута веће шансе се нађу испод линије сиромаштва (Ћекић Marković et al., 2021), док су образовни исходи деце из нижих социо-економских слојева, те ромских и сеоских насеља испод државног просека и представљају доказ неједнакости система. Примера ради, деца из најнижих социо-економских слојева заостају две године у односу на децу из најбогатијих породица, што је мање од просека

ОЕЦД, али више него у Хрватској или Црној Гори (ОЕЦД, 2020). Посебно је важно да се разлика повећала у односу на ранија ПИСА тестирања са 66 поена колико је износила 2009. године на 89 поена 2019. године (Павловић Бабић, 2022).

Истраживања бележе да се процес учења измешта из школе у кућу, јер је образовни процес тако замишљен да се велики део учења и рада на домаћим задацима одвија код куће. Због тога су родитељи много више укључени у процес учења, па од њиховог културног и економског капитала зависе и исходи. Тако ће деца родитеља који могу да помогну у учењу или да плате помоћ, имати веће шансе да остваре добар успех (Теодоровић, Бодрожа и Станковић, 2015: 178).

Српско образовање је скупо, посебно за ниже социо-економске слојеве. Томе посебно доприносе процеси маркетинга образовања и развој приватних пружалаца образовних услуга и услуга подршке образовању (међу којима посебно место имају приватна додатна и допунска настава, настава страних језика и часови спорта и рекреације). Подршку ове врсте више користе деца из виших социо-економских слојева, која и иначе имају бољи школски успех (Ковач Церовић и др. 2014: 76; ОЕЦД, 2012). Процеси неолиберализације образовног система створили су тржиште образовних услуга вредно неколико стотина милиона евра. Њих више користе деца из виших социо-економских слојева, што даље продубљује неједнакости (Вуковић, 20176).

ги образовни системи су неефикасни и неправедни. Али, како се суочавамо са драматичним демографским променама, потреба да се образовни систем мења још је ургентнија. У таквим околностима, образовни систем, слично као и тржиште рада, па и целокупно друштво, не може себи да приушти луксуз и да буде незаинтересовано за велике сегменте популације који остају неукључени. У контексту образовања, то су пре свега Роми, деца из сиромашних породица и одрасли, потенцијални учесници програма целоживотног учења. Њиховим укључивањем у образовање били би више повећани и развојни потенцијал земље.

Српско друштво високо вредну породицу и родитељство, у многим сегментима оно је „непријатељски“ настројено према породици и родитељима. У претходном одељку видели смо да је такав случај са тржиштем рада. Међутим, ни у другим областима није боље ситуација: порески систем не познаје пореске олакшице за породице са децом (Костић, 2017), јавни и приватни транспорт нису увек прилагођени потребама жена и породица (SeConS&Dornier, 2019), образовне институције велики део терета образовног процеса

пребацују на родитеље (Вуковић, 2017; Теодоровић, Бодрожа и Станковић, 2015), а сам образовни систем није ни праведан ни ефикасан. Отуда је и његова способност да „активира“ све људске ресурсе упитна, па се као један од приоритета намеће анализа јавних политика из перспективе популационе политике, односно, из перспективе депопулације, а нека врста „мејнстримовања“ овог питања у блиској будућности ће бити неизбежно за друштво и државу који се суочавају са тако драматичним падом броја становника и људског капитала.

ЗАКЉУЧАК: ПОЛИТИКЕ ИНКЛУЗИВНОГ РАЗВОЈА КАО ОДГОВОР НА ДЕПОПУЛАЦИЈУ

Многа наша сазнања указују на то ће популационе политике морати да се усмере на квалитет људских ресурса, пре него на квантитет. Најважнији разлог је то што у популацији која опада, сваки појединац постаје за друштво вреднији ресурс и развијање свих њихових капацитета постаје пресудно за друштвени и економски напредак. Улагање у сваку особу како би јој се омогућило да оствари своје потенцијале, у своју корист и на добробит друштва, захтева адекватне институције. Како Попер наводи, свака дугорочна политика је у суштини институционална политика (Попер, 1993 И: 172). Стога ће улагање у институције и неговање институција бити једнако битно као и неговање појединаца и људског капитала. Ако су ово циљеви популационе политике овако дефинишу, онда се *демографским променама морају бавити различите јавне политике*, од образовних, преко пореских политика, до еколошких и политика урбаног развоја. Да би дале допринос уравнотеженом демографском развоју и искоришћавању свих људских потенцијала друштва, ове политике ће морати да постану *осетљиве за демографска питања*. Укључивање (мејнстриминг) демографских питања у секторске политике биће израз спремности друштва да се ухвати у коштац с дугорочним демографским изазовима. У српском контексту то носи једну специфичну димензију: да би постале осетљиве на популациона питања, секторске политике морају постати *инклузивне и кохезивне*. У нашем друштву још увек постоји велики „резервоар“ неинтегрисаних људи и наше друштво је друштво неједнакости, небриге, па чак и дискриминације његових важних сегмената као што су Роми, сиромашни или сеоска популација или становници неразвијених области. Зато популационо осетљиве политике најпре морају бити политике *инклузивног развоја*.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Алексић, Драган, Михаил Арандаренко, Гаљина Огњанов (2021). *Ex post анализа Националне стратегије запошљавања за 2011–2020*. http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2021/02/Ex_post_analiza_Nacionalne_strategije_zaposljavanja_za_period_2011-2020.pdf
- Андрић, Горица (2021). Србија и демографија: Пет разлога због којих је Србија изгубила 55.000 становника прошле године, ББЦ 10.11.2021. године, <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-59207738>
- Антонић, Бранислав (2022). „Урбани и просторни аспекти депопулације у Србији“, у: Извештај о људском развоју.
- Арандаренко, Михаил (2018). Изазови тржишта рада и запослености у Србији у ХХИ веку, у: Костић, Александар (ур.). Економија: запосленост и рад у Србији у ХХИ веку. Београд: САНУ, стр. 17–43.
- Арандаренко, Михаил (2021), Миграције и тржиште рада, у: Извештај о људском развоју
- Arandarenko, Mihail (2021). How migration, human capital and the labour market interact in Serbia. Brussels: European Training Foundation, <https://www.etf.europa.eu/en/publications-and-resources/publications/how-migration-human-capital-and-labour-market-interact>
- Арандаренко, Михаил (2022), Миграције и тржиште рада, у: Извештај о људском развоју
- Arandarenko, Mihail, Dragan Aleksić, and Dragan Lončar (2021). “Expansion of direct investment and resilience of Serbian labour market: A regional and sectoral perspective.” *Ekonomika preduzeća* 69.3-4: 203-216.
- Бабовић, Марија (2021). Родна равноправност у Србији, у: Спасојевић, Душан (ур.) Подривање демократије: процеси и институције у Србији од 2010. до 2020. године. Београд: ЦРТА
- Baizan, Pau; Arpino, Bruno; Delclós, Carlos Eric (2016). The effect of gender policies on fertility: The moderating role of education and normative context. *European Journal of Population*, 32 (1): 1-30.
- Бауцал, Александра и Драгица Павловић Бабић (2009). Квалитет и праведност образовања у Србији: Образовне шансе сиромасних, Београд: Влада РС и Институт за психологију

- Brinton, Mary C. & Dong-Ju Lee. "Gender-role ideology, labor market institutions, and post-industrial fertility." *Population and Development Review* (2016): 405-433.
- Coleman, David, and Bob Rowthorn (2013). "Population Decline—Facing an Inevitable Destiny?," u: Ann Buchanan and Anna Rotkirch eds. *Fertility Rates and Population Decline*. Palgrave Macmillan, London, str. 82-101.
- Čekić Marković, Jasminka et al. (2021) Action for Reducing Inequalities in Education - National Report for Serbia, CEP:Belgrade, https://www.arisenetwork.eu/media/filer_public/ba/8a/ba8a3507-83a6-4b00-810f-3344069b44d8/national_report_serbia_eng_final.pdf
- Ђорђевић, Катарина (2018). Пражњење Балкана, Политика 14.07.2018. године,
<https://www.politika.rs/scc/clanak/407328/Praznjenje-Balkana>
- Фискални савет (2021). *Две деценије закона о порезу на доходак грађана: могућности и потребе за системском реформом*. Фискални савет,
http://www.fiskalnisaвет.rs/doc/analize-stavovi-predlozi/2021/FS_2021_Reforma_poreza_na_dohodak.pdf
- Gauthier Anne H. (2013). Family Policy and Fertility: Do Policies Make a Difference?, u: Ann Buchanan and Anna Rotkirch eds. *Fertility Rates and Population Decline*. Palgrave Macmillan, London, str. 269-288
- Golić, Rajko, and Marko Joksimović (2017). "Regionalization of Serbia as an instrument of balanced regional development and reduction of regional inequalities." *Zbornik radova-Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu* 65-1a: 209-226.
- Hospers, Gert-Jan, and Nol Reverda (2014). *Managing population decline in Europe's urban and rural areas*. Springer, 2014.
- Jakopin, E., Radosavljević, S., Jovanović, D. (ur) (2009), *Izveštaj o razvoju Srbije*, Beograd, Republički zavod za razvoj
- James J. Heckman (2007), Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantaged Children, *Science* 312 (5782): 1900-1902
- Joksimović, Marko&Rajko Golić (2017). Indicators of Regional Inequality in Serbia. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade* 65 (1a): 227-249
- Klašnja, Snežana (2007), "Education" u: Vukmirović, Dragan and Rachel Smith Govoni (eds.), *Living Standards Measurement Survey. Serbia 2002-2007*, Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia, str. 93-115

- Kostić, S. (2017). Kako poreski sistem diskvalifikuje obrazovanje u Srbiji? Mons br. 2, www.mons.rs
- Kovač Cerović, Tinde i dr. (2014), Analiza uticaja politika: Pružanje dodatne podrške učenicima iz osetljivih grupa u preduniverzitetskom obrazovanju, Beograd: Vlada Republike Srbije – Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i UNICEF
- Lutz, Wolfgang (2014). Epilogue: With Education the Future Looks Different, u: Wolfgang Lutz, William P. Butz, and Samir KC (eds.) World Population And Human Capital In The Twenty-First Century. Oxford University Press
- Lutz, Wolfgang and Gailey, Nicholas (2020). Depopulation as a Policy Challenge in the Context of Global Demographic Trends. Belgrade: UNDP
- Myrskylä, Mikko, and Rachel Margolis (2014). “Happiness: Before and after the kids.” *Demography* 51 (5): 1843-1866.
- Никитовић, Владимир (2019). У сусрет регионалној депопулацији у Србији. Београд: Институт друштвених наука
- Никитовић, Владимир (2018). Значај политичког одговора за демографску будућност Србије, у: Костић, Владимир, Славица Ђукић Дејановић & Мирјана Рашевић (ур.) Ка бољој демографској будућности Србије. Београд: САНУ и Институт друштвених наука, стр. 210-221
- Никитовић, Владимир (2022), Сложена природа депопулације у Србији: најновији подаци и трендови, у: Извештај о људском развоју
- Nikitović, Vladimir, Daniela Arsenović, Aleksandar Sekulić & Branislav Bajat (2019). Is the Second Demographic Transition a useful framework for understanding the spatial patterns of fertility change in Serbia at the beginning of the 21st century?. *AUC GEOGRAPHICA*, 54(2): 152-167
- Николић, Иван, Јуриј Бајец, и Љиљана Пејин Стокић (2018) “Запосленост у светлу бржег економског развоја”, у: Костић, Александар (ур.) Економија: запосленост и рад у Србији у ХХИ веку, Београд: САНУ, стр. 227-251.
- Nussbaum, Martha (2006), Education and democratic citizenship: Capabilities and quality education, *Journal of Human Development*, 7 (3): 385-295
- OECD (2012), Strengthening Integrity and Fighting Corruption in Education: Serbia (Serbian version), OECD Publishing.
- OECD (2020). OECD Reviews of Evaluation and Assessment in Education: Serbia. <https://doi.org/10.1787/225350d9-en>

- OECD (2020b). "OECD International Migration Database." OECD- Stat. <https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MIG>.
- Павловић Бабић, Драгица (2021), *Образовање, хумани капитал и депопулација*, у: *Извештај о људском развоју*
- Песћкан, Ана (2015) "Предуниверзитетско образовање и васпитање у Србији: стање, изазови и правци развоја" у: Костић, Александар (ур.) *Образовање: развојни потенцијал Србије*, Београд: Српска академија наука и уметности, стр. 55-107
- Петровић, Јелисавета (2022), *Природно окружење, климатске промене и депопулација у Србији*, у: *Извештај о људском развоју*
- Попер, Карл (1993), *Отворено друштво и његови непријатељи*, књ. I&III, Београд: БИГЗ
- Рашевић, Мирјана (2018). *Криза рађања у Србији: новији увиди*, у: Костић, Владимир, Славица Ђукић Дејановић и Мирјана Рашевић (ур.) *Ка бољој демографској будућности Србије*, Београд: САНУ, стр. 24-52
- Reher, David S. (2007). "Towards long-term population decline: a discussion of relevant issues." *European Journal of Population/Revue europeenne de demographie* 23(2): 189-207.
- PTC (2021). Југ и југоисток Србије готово празни, земљу напустило 10 одсто академске популације, PTC 04.07.2021. године, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4429745/nova-saznanja-depopulacija-srbija-juzna-prazna-napustilo-10-ods-to-akademske-populacije.html>
- SeConS&Dornier (2019). *Gender Equality in Transport in Serbia*. Belgrade: SeConS & Dornier Consulting, <https://www.secons.net/files/publications/111-publication.pdf>
- Sobotka, Tomáš (2011). *Reproductive Decision Making in a Micro-Macro Perspective (REPRO). Synthesis and Policy Implications*. European Demographic Research Papers. Vienna: Austrian Academy of Sciences. https://www.oeaw.ac.at/fileadmin/subsites/Institute/VID/PDF/Publications/EDRP/edrp_2011_01.pdf
- Stamenković, Milan, and Mirko Savić (2017). "Measuring regional economic disparities in Serbia: Multivariate statistical approach." *Industrija* 45 (3): 101-130.
- Stamenković, Željka (2021), *Depopulacija i javno zdravlje*, у: *Извештај о људском развоју*
- Stanojević, Dragan (2021), *Odgovor na izazov depopulacije iz perspektive porodičnog života - da li je moguće povećanje fertiliteta?*, у: *Извештај о људском развоју*

- Стевановић, М. Н. (2019). „Минималац у Србији прима 15 одсто радника, у Хрватској 2,25“. *Данас* 12. 9. 2019. године <https://www.danas.rs/ekonomija/minimalac-u-srbiji-prima-15-odsto-radnika-u-hrvatskoj-225>
- Стојиљковић, Зоран, Драган Алексић, Михаил Арандаренко, Небојша Катић (2020). *Синдикати и друштвене промене: предлози за прогресивну економску и социјалну политику*. Београд: Фондација Фридрих Еберт
- Теодоровић, Ј., Б. Бодрожа и Д. Станковић (2015), “Породични ресурси и квалитетна настава као фактори постигнућа ученика из математике и природних наука: анализа Томс 2011 у Србији” у: Радишић, Ј. и Н. Буђевац (ур.) Секундарне анализе истраживачких налаза у светлу нових политика у образовању, Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја, стр.172-185
- Томановић, Смиљка, Драган Станојевић & Милана Љубичић (2016). Постајање родитељем у Србији. Социолошко транзиције у родитељство, Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- UN (2019). World Population Prospects. Highlights. New York: United Nations
- УНДП&УНФПА (2022). Извештај о људском развоју (Human Development Report Serbia). Београд: УНДП и УНФПА
- UNICEF (2020). Serbia Multiple Indicator Cluster Survey and Serbia Roma Settlements Multiple Indicator Cluster Survey 2019. Београд: UNICEF, [https://www.unicef.org/serbia/media/16301/file/Serbia%20\(National%20and%20Roma%20Settlements\)%202019%20MICS%20Statistical%20Snapshots_English.pdf](https://www.unicef.org/serbia/media/16301/file/Serbia%20(National%20and%20Roma%20Settlements)%202019%20MICS%20Statistical%20Snapshots_English.pdf)
- Uvalić, Milica& Will Bartlett (2021). Regional disparities and regional development policies in Serbia. Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung
- Van Dalen, Hendrik P., and Kène Henkens (2011). Who fears and who welcomes population decline?. *Demographic Research* 25: 437-464.
- Владисављевић, Марко (2019). Економетријска анализа премије зарада у јавном сектору. Докторска дисертација, Економски факултет, Универзитет у Београду.
- Vladisavljević, Marko (2020). Wage premium in the state sector and state-owned enterprises: Econometric evidence from a transition country in times of austerity. *Economics of transition and institutional change*, 28(2), 345-378.
- ВРС (2018). Стратегија подстицања рађања.

- <https://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf>
- ВРС (2020). Стратегија управљања економским миграцијама. Београд: Влада Републике Србије
- Вујић, Сунџица и Хана Баронијан (2013), „Однос између похађања предшколског образовања и школског успеха уџеника и уџеница и могућности унапређења предшколског образовања у Србији“, Психолошка истраживања 16(2): 105-140.
- Вуковић, Данило (2017). Преобликовање неолиберализма. Социјална политика у Србији. Нови Сад: Медитерран
- Вуковић, Данило (2017б). Да ли образовни систем у Србији “ради” за неку децу, а против друге? Монс бр. 2, www.mons.rs
- Вуковић, Данило (2022). Увод, у: Извештај о људском развоју
- Vuković, Danilo & Marija Babović (2014). “Social interests, policy networks, and legislative outcomes: The role of policy networks in shaping welfare and employment policies in Serbia.” *East European Politics and Societies* 28 (1): 5-24.
- Vuksanović, Nemanja, Ljubunka Joksimović & Dragan Aleksić (2018). School to work transition in Serbia: returns to investment in education of youth (Prelazak sa škole na posao u Srbiji: povrat na ulaganja u obrazovanje mladih). *Industrija* , 46(1), 115-136.
- Živanović, Zora, and Dragica R. Gatarić (2017) “Differences in regional development on the territory of the Republic of Serbia.” *Bulletin of Geography. Socio-economic Series* 35(35): 145-154.

Danilo Vuković

DEPOPULATION AS A PUBLIC POLICY ISSUE: INCLUSIVE DEVELOPMENT POLICIES AS NEW POPULATION POLICIES

The population of Serbia has been declining for three decades, and demographic projections show that the population of Serbia will decline in the future, even if the total fertility rate rises to the level of reproduction. At the heart of depopulation are three groups of determinants: low fertility rates and reduced numbers of women in the fertile period, external and internal migrations and high mortality rates. Each of them has its own specific features related to both geographical and structural characteristics of individuals and families. The state's response to depopulation was focused on the question of numbers: babies and migrants. Through a series of strategies and measures, the state is trying to raise fertility rates and reduce migration. Leading domestic and international demographers agree that pronatal measures are unlikely to work, and therefore suggest that depopulation be approached not with a focus on population size, but on quality, that is, the level of human resource development. In this approach, the key mechanism for strengthening the human resources of a society is to raise the level of education of the population, and thus their productivity, social and political inclusion. In this text, we present the contours of one such approach, which is part of the latest Human Development Report for Serbia prepared by UNDP and UNFPA. Analyzing indicators of regional development, labor markets and education, I show what these new population policies may look like for the new demographic circumstances. Bearing in mind that the population of Serbia will decrease and that significant parts of it will not be fully integrated, I show how different sectoral policies (education, labor markets and regional development) will have to become sensitive to demographic considerations and as inclusive development policies help tackle some of the demographic problems in the future.

Keywords: depopulation, public policies, mainstreaming, regional development, labor market, education.

* Овај рад је примљен 26. априла 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 25. јун 2022. године.